

Kovács Ábrahám

A liberális krisztológia: a legendák Krisztusa és Jézus szelleme

Akrisztológia mindig az egyház hitét fejezte ki. Mondd meg kinek tartod Krisztust, és megmondom ki vagy – hangzik a sommás, de kanonikus mérceként működő kijelentés. A mérce azonban az Ige, a Szentírás és az abból jól megértett credo Krisztusra vonatkozó állításai. Minden kor találkozik a keresztyén hit lényegét megkérdőjelező tanításokkal, ezért is aktuális ma kitekintenünk a hitvalló református ősök vitáira. A liberális teológia nem tudott mit kezdeni Krisztussal, csak történeti Jézusról beszélt, az inkarnációt elképzelhetetlennek tartotta és a feltámadást pedig elfogadhatatlannak ítélte az ész talaján. E három gondolatot kívánja bemutatni e tanulmány a kortárs források alapján.¹

A történetkritika, a vallásfilozófia és a természettudományos ismeretek által áthatott 19. századi liberális korszellem értetlenül fogadja a Jézus Krisztusról szóló ősi keresztyén hitvallást. A niceai zsinat hitvallását, a korai egyház által megfogalmazott, majd a kortárs egyház által vallott krisztológiát, a credo második tételes állításait Krisztusról, a liberális teológia hitregének tartja. A kecskeméti Peti József egyenesen azt állította, hogy a legendák Krisztusa elveszett.² Hogy a liberális teológia mit is ért ezen, azt legrészletesebben a nagyenyedi teológiai tanár, Kovács Ödön *Vallásbölcshészeti kézikönyve* írja le. Szerinte Jézus személye eredetileg nem volt a hit és istentisztelet tárgya.³ Az, hogy ez mégis így alakult ki, illetve, hogy Jézus követői egész hitüket a személyéről alkotott képzetekben fejezték ki, a következő ténnyel magyarázható: amit Jézus hirdetett és tanított, azt meg is valósította. Már az apostoloknál megfigyelhető a személy és a tan azonosítása, majd pedig Jézus személye a tanítása rovására előtérbe kerül. Nem az lett a fő kérdés: „mit tanított Jézus azért, hogy az emberiséget üdvözítse,” hanem ez: „mit tett és szenvedett ő

---

¹ Ez a dolgozat az Evangélikus Hittudományi Egyetemre leadott, könyvként megjelent *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni ortodoxia vitája a liberális teológiával* kötet egyik részének továbbfejlesztett változata, amelyet mély tisztelettel ajánlok Juhász Tamás rendszeres teológus kolléga 65. születésnapja előtt tisztelgő ünnepi kötetbe.

² Peti József: A teológiai tudat fejlődésének áttekintése. In: *Kecskeméti Protestáns Közlöny* (1859), 33.

³ Hurtado, Larry: *How did Jesus become a God*. Eerdmanns, Grand Rapids, Michigan 2005. Hurtado, az Édinburghi Egyetem Teológiai Fakultásának a dékánja, az újszövetségi tanszék vezetője éppen ennek az ellenkezője mellett érvel. Mindezt igen meggyőzően teszi.

azért, hogy az emberiséget üdvözítse.” Jézus életének főbb eseményei: születése, kereszthalála és feltámadása, mennybemenetele így váltak dogmatikai tételekké. „A keresztyén vallás igaz (abszolút) voltát úgy fejezték ki, hogy Jézusnak abszolút (isteni) méltóságot tulajdonítottak.” A keresztyén váltságvallás gondolatát azáltal ábrázolták, hogy Jézust megváltónak nevezték.⁴ Jézus szájába az evangéliumi elbeszélések számos nyilatkozatot adtak. Különösen Pál felelős azért, hogy Jézusban „isten lelkének”, a szellemnek megnyilvánulását látták. Mivel Jézus személye válik az istentisztelet tárgyává és nem a tanítása a vallás mércéjévé, így történhetett meg, hogy bár Jézus

„[...] vonakodott [...] a messiási jelző elfogadásától [...] emberfeletti hatalma bizonyítására számos csodát tétetnek vele, a szellemi életre vonatkozó hatását, érzéki képekbe és elbeszélésekbe öltöztetett vallás-erkölcsi igazságait, mind megannyi külső érzéki csudává alakítják át, holott látták, hogy ő határozottan visszautasítja a Sátán azon felhívását, hogy csudatevő messiás legyen, a tőle jelt (messiásságát bizonyító csudát) kérő farizeusokat gonosz és parázna (vallástalan) nemzetségnek nevezi s általában távol volt attól, hogy a vallásos meggyőződést külső, érzéki csudákra akarta volna alapítani.”⁵

A történeti, erkölcsös, ember Jézus személye és az általa megvalósított isteni Krisztus-eszmény különválasztható. Jézus élete tanúságtétel arról, hogy minden ember törekedhet az egyre jobbá, magasabb rendűvé váló erkölcsi vallási életre. Nekünk is, mint embereknek e tekintetben kell Jézushoz hasonlóvá lenni. A liberális teológia szerint a keresztyén vallás lényegét „csakis a folyton tökéletesülő s az eszményihez mindig közelebb-közelebb jutó élettapasztalat alapján ismerhetjük fel”.⁶ A modernesek egyik leggyakrabban használt kifejezése a „Jézus szelleme” volt. A „hitvallásuk” szerint a keresztyénség története nemcsak a keresztyén vallás (Jézus szelleme) teljesebb megvalósulására vezetett, hanem egyúttal „a keresztyén vallás lényegének, a keresztyénség eszményképének, Krisztusnak teljesebb felismerésére is”.⁷ Jézus Krisztus fenséges eszményképpé válik, „amelyben a fennkölt vallásos ihlet kifejezést adott legtitkosabb sejtelmeinek” – írja Ballagi.⁸ Kovács Albert „krisztológiájában” Jézus szelleme egyfajta magasztos erkölcsi fogalomként jelent meg. Az egyletesek célja „a vallás-erkölcsi életet Jézus szellemében és az összes művelődéssel

⁴ Kovács Ödön: A vallásbölcshészet kézikönyve. I. kötet. *A vallás mint tünemény, vagy a vallások története*. Kiadja a Magyar Protestáns Egylet, Franklin Társulat nyomdájá, Budapest 1876, 358.

⁵ Kovács Ödön: *Jézus csudáiról és a csudás elbeszélések keletkezéséről*. Hivatkozik rá Kovács Ödön: *A vallásbölcshészet kézikönyve* I. 359–360.

⁶ Kovács Ödön: *i. m.* 359 skk.

⁷ Uo. 359 skk.

⁸ Ballagi Mór: Renaniána VI. In: *PEIL* 7. 35. (1865. augusztus 28.), 1109–1116 (1109).

összhangzásban megújítani”.⁹ Ez került bele végül is a Protestáns Egylet alapszabályának szövegébe.¹⁰ A pesti markáns, fiatal liberális teológus mellett az erdélyiek is hasonló hangot ütöttek meg, ők a liberalizmus programját „a magyarországi protestáns egyházak Jézus Krisztus szellemében való megújításában” látták.¹¹ Ez az alapállásfogalás egy másik, a hitvallásoktól merőben eltérő, egyházilag tévtanításnak nevezett vallásos krisztológiai képet kezd kialakítani.

A választóvonal: Krisztus istenségének tagadása és védelme

A korszellem hatására, az ész ítélőszéke előtt a liberálisok értelmezhetetlennek látták Krisztus istenségét. Ez választóvonalat jelentett a hagyományos keresztyén hit és a modern újítani próbáló liberális teológia között. Jézus emberi voltának kizárólagos hangsúlyozásából fakadt értelemszerűen, hogy a szentháromságtant sem fogadták el. Krisztus istenségének tagadása a természetfölötti tagadásának liberális alapelvéből következik. Ez rendítette meg a hagyományos krisztológiába vetett hitet is. „Szent és büntelen volt Krisztus valóban?” – vetik fel a kérdést.¹² A válasz egyértelműen nemleges volt. A liberális történetkritika szerint Jézus sose tanította, hogy Ő Isten volt. Ezt vallja Ballagi Mór is. Így okoskodik:

„Miképp eshetett, hogy annak a minden emberi fogalmat túlhaladó subtilitásu hitcikknek [...] az Úr [...] még csak egyetlen önálló mondatot sem szentelt¹³ [...] mennyi visszavonástól, mennyi nyomortól, mennyi vérengzéstől mentette volna meg az Úr a világot, ha az Atyának, a Fiúnak és a Szentléleknek szavai után csak ezt a pár szó veti még: 'háromságos egy Isten'. Nem csodálatos dolog-e az, hogy oly lélekben járó hitcikkre nézve, amelybe csakis az Úr világos kijelentése lehetne döntő, a szót annyira kímélte volna, hogy annak leglényegesebb vonásai kimaradtak”?¹⁴

⁹ Balogh Ferenc: Tárca. Protestáns Egyleteseink legújabb gyülekezése alkalmából. I. In: *EPL* 2. 24. (1876. június 16.), 197–200 (197).

¹⁰ *Magyarországi Protestáns Egylet évkönyve*. Szerk. Kovács Albert. Kocsi Sándor Nyomdája, Pest 1871, 25–27. Itt található a Kovács Albert-féle pesti liberális alapszabályjavaslat.

¹¹ Bucsay Mihály: A protestáns egylet kora (1870–1896). In: Bucsay Mihály – Pap László (szerk): *A Budapesti Református Theológiai Akadémia története 1855–1955*. A Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, Budapest 1955, 38–72 (48).

¹² Balogh Ferenc: Nyílt válasz Ballagi Mór úr 3. nyílt levelére. IV. In: *EPL* 1. 17. (1875. április 23.), 153–156 (154).

¹³ Úgy tűnik Ballagi nem is olvasta az Újszövetséget: Mk 14,61; Lk 22,70; Jn 4,26; Jn 8,58; Jn 10,30; Mt 28,18–20 stb.

¹⁴ Ballagi Mór: Nyílt levél az „Evangyéliomi Prot. Lap” szerkesztőjéhez. II. In: *PEIL* 18. 7. (1875. február 14.), 193–200 (195). Vö. Kiss János: Tisztázzuk a teológiai látókört. In: *EPL* (1875), 161–164 (163).

A Protestáns Egylet választmányának tagjaként Szeremlei Samu is kijelentette, hogy „az egyházi háromsági hitnézetet sem Jézus Krisztus, sem az új testamentumi írók nem tanították”.¹⁵ Meglepő módon a német-svájci közvetítő teológia egyik személyére, Daniel Schenkel *Bibel lexikon*ban megjelent *Dreieinigkeit* cikkére hivatkozik, amely szerinte igazolja állítását. A Szentháromság melletti legfontosabb ortodox indoklást (Mt. 28, 19) sem fogadja el a holland Johannes Scholten kritikája után, amelyet a *Protestáns Tudományos Szemlé*ben ismertetett.¹⁶ Dogmatörténeti értekezésében arról ír, hogyan vált az ember-Jézus istenné. Elismeri, hogy a görög és római kor műveltsége, a dogmaalkotó zsinatok idején Jézus istenségének megvallása még akár korszerű is lehetett.

„Az antik pogány világ, amely az emberek közt élő istenekhez, félistenekhez volt szokva, jobban hitt Krisztusban, ha istenképpen magasztalták előtte.”¹⁷

Ahogy a keresztyénség alkalmazkodott az akkori korszellemhez úgy kellene alkalmazkodni a „mai világnak”, mert jobban megnyerhető Krisztusnak úgy, ha Ő, mint ember állítatik elébe.¹⁸ Jézus istenfiúsága eszerint ezt a tökéletes tudatot jelenti:

„[...] benne és általa isten működik. E gyönyörű eszmét, melyet ő keletiesen személyesítő modorban annyiszor kifejezett, s mely természetesen ethikai jellegű volt, a későbbiek a legvastagabb physikai és metaphysikai értelemben vették.”¹⁹

A svájci Alexander Schweizer *Christliche Glaubenslehre*²⁰ című munkájának első kötete alapján amellettt érvel, hogy az első egyházatyák legtekintélyesebb része Jézust még alárendeli az Atyának. Csak a császári tekintély miatt sikerült megszilárdítani a niceai zsinaton a Fiú istenségét és az Atyával való egyenlőségét. Heppe *Die Dogmatik des deutsche Protestantismus im 16. Jahrhundert*²¹ című munkáját követve arra a következtetésre jut, hogy a reformátorok, mint például Luther és Melancthon „az ökonomiai, nem pedig az ontológiai háromság mellett álltak”.²² Végül Baur dogmatörténeti munkájából veszi

¹⁵ Szeremlei Samu: A vallás lényege és az egyházi háromsági dogma. In: *PTSZ* 2. 1. (1870. január 9.), 1–10 (6).

¹⁶ Kovács Ödön: Könyvismertetés. F. H. Scholten: *De Doopsformule* (Leiden 1869). In: *PTSZ* 1. 3. (1869), 155–158 (155).

¹⁷ Szeremlei Samu: *i. m.* 1–10 (8).

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo. 6–7.

²⁰ Schweizer, Alexander: *Die Christliche Glaubenslehre nach Protestantische Grundsätzen*. I. S. Hirzel, Leipzig 1863, 352.

²¹ Heppe, Heinrich Ludwig Julius: *Die Dogmatik die deutschen Protestantismus im 16 Jahrhundert*. I. Gotha 1857, 283.

²² Szeremlei Samu: *i. m.* 1–10 (7). Az oikonomiai szentháromságtan utolsó képviselője Ankürai Markellosz 4. századi tanító volt. Tanítványa, Phóteinosz talán még állított valami hasonlót, de azzal véget is ért ez az értelmezési vonal.

érveit, mely szerint a Szentháromság dogma „szűkkeblű és korlátolt eszű kezelésben részesült” a 17. századi lutheránus teológusoknál.²³ A Baur-féle dogmatörténet harmadik kiadása bemutatja, hogy Németországban 1867-re már milyen irányzatok jelentkeztek az arianizmushoz közeli nézetekkel kezdve a szabellianizmuson át a racionalizmusig.²⁴ Kovács Ödön *Jézus személyének jelentősége* című előadása²⁵ is mutatja, hogy a liberálisok egy eszmei és eszményi, szellemiségében kifogástalan, metafizikai alapon „elintellektualizált” Krisztust és keresztyénséget képzeltek el.

„Hiányzik itt, a tudománynak Krisztus személyes megváltó hatalmát illetően tett felesleges engedmény következtében is, a keresztyénség lelke: a bűnből való megváltás személyes átélésének realitása. Ebben a vonatkozásban is korának hú kifejezője ő.”²⁶

Kovács krisztológiáját tekintve azt látjuk, hogy a Jézusról kialakult hitet, miszerint ő Isten Fia, csak emberi kitalációnak tartja. A mellette szóló bizonyítékokat formatörténeti és történetkritikai módszerekkel kérdőjelezi meg, illetve Jézus szavait átértelmezi. Érdekes, hogy bár maga nem fogadja el a racionalizmusnak a mindenk felett való észbe vetett hitét, mégis saját érvei alátámasztása érdekében a tudományosság jelszavával annak módszereihez folyamodik.

Jézus egysége az Atyával azt jelenti, hogy az Atya megváltó szeretete az ember Jézusban erkölcsi szinten megjelenik. Nem azt érti ezen, hogy Jézus Isten szeretetének testet öltése, hanem hogy Jézus a benne uralkodó szeretet miatt lehet egy Istennel. Tehát nem lényegük, természetük szerint egyek, hanem szeretetükben. Az istenfiúság tehát erkölcsi, vallásos fejlődés eredménye. Jézus a messiási eszme hatása alatt fejlődött olyan magas szintre, hogy az istenfiúságnak nevezhető. Messiási hivatását magában felismerte, tehát megérlelődött benne ez a küldetésstudat. Ennek a küldetésstudatnak annyira alávetette magát, hogy ezzel méltóvá vált, hogy Isten Fia legyen, és ezért küldetésében és istenfiúságában ilyen értelemben páratlan és nem megismételhető: követhető, de nem utánozható. Bűntelensége azt jelenti, hogy messiási eszméjével és küldetésével teljes mértékben azonosult.²⁷

A liberális teológia Jézust csak emberként tudta látni. Egyesek Jézus istenségét emberi „lángelműsége” szállították le.²⁸ Simén Domokos sem tud egyebet látni Jézusban, mint aki az „emberiség lelki szabadítója”. Olyan ember, aki

²³ Szeremlei Samu: *i. m.* 1–10 (7).

²⁴ Baur, F. C.: *Lehrbuch der Christliche Dogmengeschichte*. (3. kiadás) Leipzig 1867.

²⁵ Kovács Ödön: Jézus személyének jelentősége a mai keresztyén vallásos tudatban. In: *Egyházi Reform* 2. 1. (1872. január), 1–12.

²⁶ Hegedűs Lóránt: *Újkantiánus teológia*. Mikes International, Hága 2005. 13.

²⁷ Antal József: *Dr. Kovács Ödön élete és munkássága (1844–1895)*. Szemle füzetek. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 1995, 51.

²⁸ Ember Pál: Néhány igénytelen szó a reform vagy protestáns egyletről és az egylet működését ellensúlyozó teendőkről. In: *MPEIFő* 4. 6. (1873), 255–271 (258).

örök hálára érdemes.²⁹ Ballagi hiányolta, hogy az evangéliumok nem írják szó szerint: Jézus Isten. Szeremlei Jézus istenségéről, mint tökéletes emberi tudatról beszélt, Kovács Ödön pedig elintellektualizált Krisztust képzelt el. A liberális teológia bármilyen formában jutott el a kérdéshez, Krisztus istenségének tagadásában alapvetően megegyezett, egyszersmind visszautasította, hogy Jézus Krisztus az Atyával egyenlő Istenként imádandó. Ez érthető módon viharos reakcióhoz vezetett az egyházi hit hagyományához ragaszkodó teológusok körében.

A teológiai liberalizmus soraiból sokan Krisztust és azzal együtt a keresztyén egyházat is elvetették, bár ez utóbbit nem vallották be maguknak. A liberálisok a „történeti Jézus helyébe egy eszményt állítanak”, Jézus szellemét.³⁰ Az ortodoxia rámutat, hogy ez a szóhasználat nagyon bizonytalan. Hol is keresse az ember Jézus szellemét? A Szentírásban, de hiszen a Biblia hitelét „megrendítették” a modern teológia hívei. Jézus tanaiban sem kereshető, mert éppen ők írják, hogy „a vallás dogmái az egyéni szabadságot igyekeztek megsemmisíteni”. Vagy a megtestesült Istenfiában lehetne keresni Jézus szellemét? „Ez sem megy, mert az ő istenségét nemcsak az unitáriusok, hanem több modern protestáns” is tagadja.³¹ Jézus szellemét a korszellemnek, az egyéni szabadságnak, a haladásnak, és az összes művelődésnek igyekeztek megfeleltetni a liberálisok úgy, hogy közben a keresztyénség sarkdogmáit támadták.

Jól vette észre Balogh – ahogy az a Kovács Ödön-féle vallásfejlődési elméletből is kiderül –, hogy „ha Jézus Krisztus személyében a természetfeletti elem félretétetik. akkor tanításának összes rendszere összeomlik”.³² A modernesek tagadták „Jézus feltámadását, büntelen tökélyét, a keresztyénség isteni eredetét, Jézus szenvedésének és a halálának engesztelő erejét”.³³ Elvetették és tagadták Jézus személyes preegzisztenciáját.³⁴ A liberális teológia mindent tagadott abból a hitvallásból, ami a keresztyénséget Krisztus-követő vallássá tette.³⁵

A debreceni ortodoxia teljes erejéből a hazai liberalizmus ellen fordult. Talán Ballagi Mór, a szellemi irányzat atyja kapta a legtöbb kritikát. Ő töretlenül megmaradt szélsőséges teológiai álláspontjánál, sőt a debreceniek szerint el is jutott arra a teológiai vélekedésre, amikor a hitvalló teológusoknak

²⁹ Simén Domokos: A szabad irányú keresztyénség állása, előnye és teendője a keresztyénségben. In: Kovács Albert (szerk.): *A Magyarországi Protestánsok évkönyve*. Franklin Nyomda, Budapest 1872, 79–109 (96).

³⁰ K.: *Mi az a modern theológia?* In: *MPEIF* 5. 8–9. (1874), 444–467 (451).

³¹ Balogh Ferenc: *Tárca. Protestáns Egyeteseink legújabb gyülekezése alkalmából I.* In: *EPL* 2. 24. (1876. június 16.), 197–200 (197).

³² Balogh Ferenc: *Nyílt válasz Ballagi Mór úr 3. nyílt levelére. IV.* In: *EPL* 1. 17. (1875. április 23.), 153–156 (154). Balogh forrása: Row, S.: *The Supernatural in the New Testament*. 1874.

³³ K.: *i. m.* 444–467 (457). Vö. Balogh Ferenc: *Nyílt Válasz Ballagi Mór úr nyílt levelére. I.* In: *EPL* 1. 11 (1875. mácius 12.), 93–96 (95).

³⁴ K.: *i. m.* 444–467 (451).

³⁵ Ballagi Mór: *Nyílt levél az „Evangyéliomi Prot. Lap” szerkesztőjéhez. I.* In: *PEIL* 18. 5. (1875. január 31.), 129–138.

kényszeredetten, de ki kellett mondaniuk, hogy a pesti teológiai tanár egyszerűen eretnokséget tanít. Nyíltan tagadta Jézus Krisztus istenségét. Ez valóban olyan „sarkdogma”, melynek megtámadása az egyháztörténelemben „mindig roppan conflagratiót, vihart, retteget idézett elő, elég legyen Áriusra mutatni s a nyomán kelt rettenetes rázkódásokra”.³⁶ Nem is marad adós a debreceni ortodoxia. Ballagit a tévtanítók sorába helyezi, amely az ebionitizmustól egészen a „straussianizmusig” terjed, akik megkísérelték elferdíteni a Szentírás valódi értelmét.³⁷ A liberális teológusok sosem tagadták Isten létét, hanem Jézus istenségét vitatták. Erre a tényre az ortodoxiának is oda kellett figyelnie. A korábbi debreceni teológiai állításokat, amikor az Észtt „istenítő” liberálisokat majdnem Isten létét tagadókként mutatják be, kissé finomítja a *Debreceni Hitvallás* 3. része. A liberalizmus itt már „hibásan theisztikusnak nevezett, a szentírást életvezérlő áldás teljes befolyásától [...] megfosztó irányzat”, amely szerint „létezik ugyan Isten, oka a létezőknek, személyes és öntudatos lény”. Ezt az istenképet azonban nem találják az újszövetségi iratokkal összeegyeztethetőnek, ugyanis:

„Az önmaga által alkotott természeti erők által határoltatik, tehát fá-tumra emlékeztető kényszerűséggel, egész az öntehetetlenségig azokhoz van köttetve, s újabb erők mozgásba hozása által a megteremtett világban már semmit nem tehet.”³⁸

A debreceni hittanárok nagyon aggasztónak tartották az efféle megköze-lítést, mivel kizárja, hogy az egyház hitvalló tagjai Istent, mint gondviselő, könyörgést meghallgató, „a bűnös ember megtérését és üdvét nemcsak kedvelő, de a megváltó küldetése által elő is segített, jó és kegyelmes atyát” szemléljék. A liberálisok Istenről vallott felfogását etikai szempontból is veszélyesnek találták, mert a jó és a rossz iránt közönyösséget eredményezhet, valamint kaput nyit az epikureusi élvadászat előtt.

A liberálisok hatalmas propagandáját ellensúlyozni kívánó debreceni ortodoxia minden eszközt megragadott, hogy védje Krisztus istenségét. Balogh Ferenc, a debreceni diákokat nevelő önképzőkör harmadik évi közgyűlésén a *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* első számából egy idézetet mondott mintegy biztatásként a teológus ifjak számára:

„Számptalan sok ezren vannak s lesznek még a keresztyén egyház kebelében, akiknek lelkében a Krisztusba vetett igaz hitet a Renan- és Schenkel-

³⁶ Balogh Ferenc: Nyílt válasz Ballagi Mór úr nyílt levelére. I. In: *EPL* 1. 11. (1875. március 12.), 93–96 (93).

³⁷ Balogh Ferenc: Nyílt válasz Ballagi Mór úr 2. nyílt levelére. II. In: *EPL* 1. 15. (1875. április 9.), 133–138 (133).

³⁸ Tóth Sámuel, Menyhart János, Tóth Mihály és Balogh Ferenc: A debreczeni jelenlegi teológiai tanárok hittani álláspontja főbb vonásokban. III. In: *EPL* 3. 1. (1875. január 15.), 21–23 (21).

féle művek ép úgy meg sem mozdíthatják, mint szellők a tenger mélységét.”³⁹

Az ortodoxia ragaszkodik Krisztus istenségéhez:

„Mert ha Krisztus olyan ember volt, mint Plato, Socrates, vagy mint a mai unitáriusok képzelik, isteni tulajdonok és felruházványok nélkül, úgy azon szavai és ígéretei: ma velem leszesz a paradicsomba, elküldöm nektek a vigasztaló szent lelket, [...] aki én bennem hisz, ha meghal is él, az [...] épp oly kevés súlyúak, mintha valamelyik földi halandó mondaná azt ma s biztatna vele. – Akkor az egész evangéliom egy dicső tartalmú végrendelethez volna hasonló, de oly végrendelethez, melyben a rendelkező idegen birtokról, végrehajthatatlan és beválthatatlan ígéretekről intézkedett volna.”⁴⁰

A liberális teológia unitáriusokkal való rokonítása nem is véletlen. Mindkettő a humanizmusból táplálkozik. Kiss János a szentháromságtagadó Ballagiról így ír:

„Nem első Ballagi úr hazánkban, ki ezt nyilvánosan hirdeti. Az első volt, tudtomra, Dávid Ferenc. És e tana az unitárius Blandratát úgy megdöbentette, hogy nem nyugodott addig, míg Dávid Ferenc holtig tartó fogásra nem ítéltetett (1579).”⁴¹

A pápai teológiai tanár a Szentírás és a biblika teológia alapján védi a Jézus istenségéről szóló hitvallást. Szemére veti Ballaginak, hogy csak a szinoptikus evangéliumokat tartja elfogadhatónak, és mellőzi János evangéliumát. Ezzel „tévúton jár”, mert a „keresztyén vallás a négy evangéliomban foglaltatik, s egyik evangéliomnak sincsen kevesebb hitelessége, mint a másiknak”. Közismert, hogy az első három evangéliumban a vallás erkölcsi oldala domborodik ki, ahogy Jézus a Tízparancsolat alapvonalait betetőzi az általa adott erkölcsi parancsokkal. Ha az „olyan teológus, mint Ballagi úr is” a Szentírást csak az ész mértékével méri, akkor „ferde ítéletre jut” és Jézus „nem több mint bölcs erkölcsi törvényadó”, hogy az evangélium „olyan igazságokat tanít, amelyeket Krisztus előtt s utána is bölcs emberek mondtak”, és hogy a „keresztyénség főleg erkölcsiség”. Kiss kiemeli, hogy Jézus még a szinoptikus Máté evangéliuma 11. részében is „nevezi magát Isten fíjának (sic!)”, a „szombat urának”, és hogy fölében emeli magát annak, ami „Izráelben a legszentebb, a templomnak”.⁴² Ezek után kimutatja, hogy János evangéliuma, „s

³⁹ Révész Imre: Rövid irodalmi szemle. In: *MPEIFő* 1. 10–11. (1870), 567–572 (570).

⁴⁰ Balog Ferenc: Beszéd mellyel a debreceni ref. Kollégiumbeli hittanszaki önképző Társulat 3-dik évfolyama megnyitottott 1871. október 24-kén. In: *MPEIFő* 2. 1–2. (1872), 34–44 (34–35).

⁴¹ Kiss János: Tisztázzuk a theológia látókört. In: *EPL* 1. 18. (1875. április 30.), 161–164.

⁴² Uo. 163.

különösen ennek III., VII., VIII., XV., XVI., XVII., fejezetei” beszélnek Jézus istenségéről. Méltán rója fel neki:

„Bizonyára nem olvasta [...] Jézus szavait: 'ez az örök élet, hogy téged ismerjenek lenni egyedül igaz Istennek, és akit elbocsátottál a Jézus Krisztust' (Jn 17,3), 'én és az atya egy vagyunk' (Jn 14,7), 'jobb nektek, hogy elmenjek, mert ha el nem menedek, ama Vigasztaló nem jó ti hozzátok: de ha elmenedek elküldöm azt ti hozzátok' (Jn 16,7).”⁴³

Az evangéliumok, különösen János evangéliuma megláttatják, hogy mi a keresztyénség „örök jelentősége”, hogy „Jézus a Krisztus”, akinek „egyedüli célja, szüntelen gondolata a világ idvezítése”, aki életét tette le azért, hogy az „istenit a világba beültesse”. A nyitott szív meglátja belőle az „isteni személyt”, „benne az Atyát”, és mint János, a szeretet apostola „a testté lett Lógóst! (sic!)”.⁴⁴ Ezzel ellentétben a liberális Ballagi a keresztyénséget erkölcs-vallásnak akarja tekinteni:

„Jézust isteni dicsőségéből kivetkőztetni törekszik, s ezzel olyan míves, aki az örököszt megölni szándékozik, a keresztyén vallás szegletkövét, a Szentháromságot rázza s ezzel reformált egyházunk épületét, melynek ő is tagjának tartja magát, rongálja, tépi, szaggatja: megbocsásson, hogy ez úton őt nem követhetem, nem követem. [...] Ballagi úr lelkének a mi reformált egyházunk, bármi okból is, de idegen fészek, s benne ő csak test és nem lélek, vagy legalább nem ennek lelke.”⁴⁵

Kiss a klasszikus jánosi Istenség melletti érveket sorakoztatta fel a történetkritikai eredményeket hangsúlyozó liberális teológiával szemben. Azokkal ellentétben ragaszkodott a kánonhoz, annak lezártágához, tekintélyéhez és a hitben egyedül mérvadó útmutatásához. Teológiai véleményét bibliai alapon fejtette ki, és védelmezte a keresztyén hit egyik fontos alapdogmáját.

Az ortodoxia lapjában kapott helyett Heiszler József filozófiai apologetikája is. Itt Kiss János érvrendszerétől eltérő módszerrel találkozunk, noha szándéka és iránya szerint ez is hitvédelmi írás. Heiszler állítása szerint a pozitív alaptanok közé tartozik a Krisztus istenségét tanító keresztyén hitvallás, mely azon az „apostoli hitvallástételen nyugszik”, amit Péter mondott: „Te vagy Krisztus, az élő Isten fia”, majd a páli gondolatot is hozzáfűzi, hogy senki sem vethet más alapot, mint amely vettetett, és ez a Jézus Krisztus.⁴⁶ Ez a hittétel olyan alapokon áll, amelyekről a Szentírás tanúskodik: „Én és az Atya egy vagyunk”; „Aki engem lát, látja az Atyát”; „Nekem adatott minden hatalom mennyben és földön”; „Ha szavaimnak nem hisztek, higgyetek

⁴³ Kiss János: *i. m.* 163.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo. 164.

⁴⁶ Heiszler József: Az önmegigazítás modern Pelagianismusa és az alaptalanok. I. In: *EPL* 1. 27. (1875. július 2.), 241–243 (242).

cselekedeteimnek, mert soha olyanokat ember még nem cselekedett.” Eredeti módon Heiszler arra a megállapításra jut, hogy Jézus feltűnő módon a csodatételeire hivatkozik istensége igazolásakor. Ezzel azonban nem a természeti világ törvényeit függeszti fel, sem nem a történelem „átjukasztása (sic!) [...], hanem egyszerűen normális életnyilatkozata az abszolút erőnek: a teremtés folytatása. Az én atyám ma is munkálkodik” – érvel Heiszler.⁴⁷ Így a Szentháromság-Isten Krisztusa mint teremtő jelenik meg a kijelentésben, a történelemben. Nem állíthatja senki, aki egyszer megértette az abszolút szellem eszméjét, hogy a teremtés be van végezve.

„Ez az állítás az abszolút szellem kimerülésének állítása volna, s így annak megsemmisülése, s a világ tehetetlenség vezetése alá volna állítva.”⁴⁸

Bármilyen formát is vett a debreceni ortodoxia lapjaiban, a *Figyelmezőben* és az *Evangeliumi Protestáns Lapban* a hitvédelem mind arra irányult, hogy a Szentháromságot, és benne Krisztus istenségét védelmezze. A liberális teológia azonban nemcsak azt támadta, hogy Krisztus az Atyával egyenlő Isten volna, hanem elutasította a hitvallás 2. artikulusában megfogalmazott testté létel és a feltámadás tanítását is.

A liberálisok csodához való viszonyulását sommásan foglalja össze Simén Domokos a Protestáns Egylet előtt elmondott előadásában. Ebben elvetendőnek tartja azon bibliai történeteket, amelyek ellenkeznek a történeti tényekkel és „istennek tapasztalatilag is észrevehető törvényeivel”. Ide soroltatnak a „csudák, Jézus természetfölötti születése, istenné létele és testi föltámadása”.⁴⁹

Ahogy a hazai liberális teológia nem tudta értelmezni az evangéliumokban található feltámadás természetfeletti valóságát, úgy észelvű logikája miatt tagadnia kellett a szűztől születés csodáját is. Az erdélyi liberalizmus egyik képviselője eképpen érvel: a hagyományos teológiai állásfoglalás szerint az első és a harmadik evangélium arról tanúskodik, hogy Jézus „csudálatos módon született az isteni szellem hatása folytán, József csak mostohaapja volt”.⁵⁰ A liberális teológia ezt az állítást vitatta az összehasonlító vallástörténet eredményei alapján:

„Az ókorban általánosan el volt terjedve az a nézet, hogy a nagy emberek, vallásalapítók, mint Buddha, Zoroaszter, a bölcsészek, mint Pythagorás és Plato, a királyok mint Romulus és Nagy Sándor nem születtek földi apától.”⁵¹

⁴⁷ Heiszler József: *i. m.* 242.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Simén Domokos: *i. m.* 102.

⁵⁰ N. S.: Jézus eredete. In: *Egyházi és Iskolai Szemle* 1. 29. (1876. december 21.), 451–458 (457).

⁵¹ Uo. 457.

Az *Egyházi és Iskolai Szemle* írója történetkritikai érvelése szerint az ézsaiási próféciát félreértelmezték, mert az ott levő fiatalasszony „hihetőleg a próféta neje” volt.⁵² A nagyenyedi Kovács Ödön inkább teologizál, és inkarnáció helyett küldetéstudatról beszél. Állítása szerint Jézus tudott saját isteni küldetéséről, de magát soha nem azonosította Istennel.⁵³ Végül a Protestáns Egylet második évi közgyűlésén Csiskó János kassai lelkipásztor racionalizmusból táplálkozó populista hangot üt meg. Egyszerűen régi gyermekes világnézetből kinőtt ferdeségnek nevezi az egyház krisztológiáját. A liberális teológus így prédikált:

„Nem létezett olyan Krisztus, ki mint Isten fia, mint a Szentháromság második személye, az égből a földre szállott alá, Mária méhében ember lett, mint Isten-ember szenvedett, meghalt, feltámadott és ismét égbe szállt.”⁵⁴

Krisztus emberré válásának tétele még a fiatal Balogh Ferenc számára is kemény diónak bizonyult teológus korában. Az új ortodoxia vezéralakjának ez a hitvallási tétel jelentett komolyabb, személyes küzdelmeket és vívódást kiváltó belső harcot. 1865-ben Edinburghban, amikor még nem volt kiforrott ortodox látásmódja, elég sajátosan vélekedett az inkarnációról. E. Pressensé *A vallások Krisztus előtt* című munkájának fordítása után így foglalta össze gondolatait:

„A Krisztus előtt való vallások és bölcsészeti rendszerek vannak felmutatva – az említett könyvben –, azok hiányaikkal, fogyatkozásaikkal, elégtelen voltukkal, mind miképp készíték elé a keresztyén vallás útját. [...] A keresztyén vallásra jöve, Krisztushoz elérve, sokkal gyengébb a mű. Általában itt érvei nincsenek, mert a bibliai történeti jelenetek nem érvek, kivált, ha szeretetből származó nagyítás és ártatlan szent mythológiának vesszük az evangélisták rajongó leírását. Általában én, ki sem az eredendő bűnt oly módon felfogni nem tudom, hogy emiatt Istennek testet kellett öltetni s meghalni, sem nem látom az üdvözülés szükségességét ily módon, sőt törvényességit sem, rám, mondom az incarnatio eszméje végtelen hidegen hat. Ha incarnatio, logos, eredendő bűn, stb. ily féleken alapítják az ortodoxok a keresztyén vallást, úgy annak rossz szolgálatot tesznek, az idő feleslegessé tesz sok oly elveket, nézeteket, fogalmakat, mik évszázadokkal ezelőtt megjárták.”⁵⁵

⁵² N. S.: *i. m.*, 457.

⁵³ Kovács Ödön: Jézus tanítása saját személyéről. In: *PTSZ* (1870), 10–16, 21–25, 37–41.

⁵⁴ Csiskó János: Egyházi beszéd. In: Kovács Albert (szerk.): *A Magyarországi Protestáns Egylet évkönyve. Az 1872-iki II. közgyűlés naplója*. Franklin Nyomda, Budapest 1882, 11.

⁵⁵ Balogh Ferenc: *Edinburghi Napló*. III. fols. 269–270. (165. nyárhó 17., hétfő), DE Kézirattár Ms 28/3.

Ezután Krisztusról azt írja, hogy legnagyobb szellem, üdvözítő, mert megszabadított a téveszméktől:

„[...] méltán Isten fia, mert a tökéletes ember képe, Isten lételnek hordozója, felmutatója és megtanított minket is isten fiává lehetni s az Istent, mint atyát mutatá fel. Íme, e sorokból látható, hogy mennyire nem ortodox az én hitem a mai napon, de hogy miként fog lelke állapotom idomulni később, azt a vezérlő és felvilágosító úrnak lelke tudhatja csak. Az isten határtalan akaratában és hatalmában való bízás és iránt való kegyes, jámbor szeretet szerintem is a fődolog.”⁵⁶

Balogh, bár később, az új ortodoxia teológusaként 1875-ben vallja Krisztus inkarnációját, mégis nehezen tudja megfogalmazni álláspontját e hitkérdésben:

„Az Ige megtestesülését észleges okokkal is igyekezünk igazolni Isten feltétlen szabadságából, az ember határtalan tökélesedhetéséből, s az Isten véghetetlen szeretetéből, s azon helyes és nagy elvből: a megtestesítés a végcélja Isten útjainak.”⁵⁷

Az ortodoxia többi tagja, Révész Imrével és a debreceni tanárokkal együtt aláhúzták az inkarnációról szóló bibliai üzenet hitelességét. Heiszler vallja az inkarnációt és hirdeti, hogy Krisztus születésekor az isteni és az emberi egyesült.⁵⁸ Balogh – a liberálisokkal szemben – hitvallást tesz Krisztus két természetével:

„Az én meggyőződésem szerint akkor is boldogító és hatalmas Jézus Krisztus, ha ő isten és ember egyszersmind, mint isten öröktől fogva létező, mint ember az idők teljességében megjelent, testbe öltözködött, vagyis: valódi isteni és valódi emberi természet egy személyben annyira, hogy halála után megdicsőült testbe feltámadottan éle ma is, s élni fog és uralkodni örökké valójában, nem pedig képzeletileg.”⁵⁹ A debreceni ortodoxia teológiai álláspontja Krisztus emberként történő születésének tagadását, mint tévtanítást látja, melyet ha az egyén tagad, akkor a megváltás művének egyik nélkülözhetetlen hittételét veti el.

Márkus Jenő a hazai liberális teológiai szellem próbakövének nem az inkarnációt, hanem a feltámadás kérdését tartja. Ennél a kérdésnél mindenkinek és minden rendszernek színt kell vallania: mit gondol Istenről, Isten hatalmáról? Márkus szerint:

⁵⁶ Balogh Ferenc: *i. m.* III. fol. 271. (165. nyárhó, 17., hétfő), DE Kézirattár Ms 28/3.

⁵⁷ Balogh Ferenc: Nyílt válasz Ballagi Mór úr 3. nyílt levelére IV. In: *EPL* 1. 17 (1875. április 23.), 153–156 (154).

⁵⁸ Heiszler József: *i. m.* 241–243 (243).

⁵⁹ Balogh Ferenc: Védszó az unitarizmus ellen. In: *PEIL* 15. 12. (1872. március 23.), 358–361.

„A hallgatás maga is nagy vallomás volna. Más kérdéseknél még könnyebb általánosságban beszélnünk, hasonlatokkal, szimbólumokkal megkerülnünk a vallomást [értsd: véleményformálást], a feltámadásnál kikerülhetetlenül tiszta bort kell a pohárba öntenünk. Ahogy Pál apostol – emberileg mondva – a feltámadásban látta a Krisztus evangéliuma egyetlen kritériumát, s feltámadás nélkül az egész evangéliumot hazugságnak ítélte, ugyanúgy a Jézus feltámadása az archimedesi pont minden idők keresztyén teológusa számára.”⁶⁰

A feltámadás körüli vita messze nem zárult le a Ballagi–Filó vitával. Igazából a két álláspont végigvonul az egész 19. század magyar teológiatörténetén.⁶¹ Az álláspontok pedig nagyrészt ismétlődnek aszerint, hogy egyesek Baur történetkritikája alapján kétesnek tartják az evangéliumok megbízhatóságát, mások a Strauss-féle alanyi látomást hangsúlyozzák, vagy éppen Schleiermacher követőiként a hit szempontjából lényegtelennek tartják a feltámadást. A racionalizmus emlőin felnevelkedett liberális teológia – bár fenntartja a „személyként élő”, de semmiképpen sem a személyes Isten fogalmát, és némely esetben még a teremtő Istennek is teret enged – a teremtés munkáját lezártnak tekinti abban az értelemben, hogy Isten mint teremtő, miután megalkotta a világot, nem avatkozik be annak működésébe. Ezzel a deistákhoz hasonlóan tagadta a különös kijelentést, a gondviselést és az abból fakadó keresztyén hitvallást. A természetfölötti csodák közül a legnehezebben emészthetőnek a feltámadás bizonyult a liberálisok számára. „A nagyepéntek gyászborúiból az eszmék húsvétjának fényes hajnala fakadt fel” – hirdeti Pereszlény János.⁶²

„A diadalmas szellem harsogva kiáltá szét a Golgota ormairól: ‘nincs itt a holtak között az élő, az eszme, a szellem diadalmasan feltámadott’.”⁶³

---

⁶⁰ Márkus Jenő: *A liberális szellem a református egyházban. A magyar református liberális teológia*. Kálvin Kiadó, Budapest 2005, 96.

⁶¹ A teológiai és dogmatörténeti hazai összefoglaló munkáknak nagy hibája, hogy az ortodoxia és liberalizmus vitáját egy-egy korszakra szűkítik le, és a későbbi évtizedek folyóirat-állományát és a bennünk folyó teológiai vitákat csak elenyészően vagy egyáltalán nem ismerik. A jelen dolgozat tudatában van annak, hogy ez a feladat több kutató összehangolt projektjét jelentené. Mégis, az alapvető sajtóforrásokat áttekintve kiderül, hogy például a feltámadásvita nem merült ki a Ballagi–Filó vitában az 1860-as évek elején, hanem ismét előkerült két évtizeddel később, 1882-ben. Ez alkalommal Balogh Ferenc és a sárospataki teológiai tanár, Nagy Gusztáv vitázott.

⁶² Pereszlény János: Húsvét ünnepén. In: *PEIL* 18. 13. (1875. március 28.), 384–388. Valamiért valaki Ballaginak tulajdonította a cikket. Maga az elsődleges forrás lenne pontatlan, és Tatay nézte el, hogy nem Ballagi, hanem Pereszlényi írta? Vö. Tatay S.: Egy húsvéti cikke. In: *EPL* 1. 22. (1875. május 28.), 196–197 (196).

⁶³ Pereszlény János: *i. m.* 384–388. Idézi Tatay S.: Egy húsvéti cikke. In: *EPL* 1. 22 (1875. május 28.), 196–197 (196).

Nemcsak szellemi feltámadásról szólnak a liberálisok, hanem vannak olyanok, akik a feltámadást látomásnak tartják, mondva hogy az a „tanítványok víziója volt”.⁶⁴ A Protestáns Egylet fennen hirdeti: Jézus testi feltámadását hinni ma nem lehet, mert ő – az ortodoxok szerint – a liberálisok előtt többet nyom a latban a „történelem Krisztusaként, mint az ortodoxia mythusaként”.⁶⁵ A liberális teológia az ésszel teljesen ellenkezőnek tartja a feltámadás dogmáját. Nagy Gusztáv pataki tanár *A húsvéti igazság* címmel így értekezik Krisztus feltámadásáról és mennybemeneteléről:

„És ha ég nincs, hol van Krisztus testi mennybemenetele? Ha nincs mennybemenetel a testben, hol van Krisztus testi feltámadása? [...] Örökké sántikálhatunk kétfelé?”⁶⁶

Nagy Gusztáv itt arra céloz, hogy szerinte mást tanít a természettudomány és mást a keresztyén dogmatika. A kettőt pedig nem lehet összeegyeztetni, csak úgy, ha a szellemi feltámadásban hiszünk, vagy hogyha elfogadjuk a történetkritika állítását, amely szerint nem is volt feltámadás.⁶⁷ A pataki liberális teológus szerint a két világ radikálisan elkülönül egymástól. Prófétaí hévvel idézi Illés Kármel hegyi híres mondatát. Tanulmányában felsorakoztatja a liberális bibliakritika összes érvét, és hangsúlyozza Jézus egyedülálló emberi létét, tagadja istenségét, és azt állítja, hogy „az apostoli kor és annak ránk maradt iratai semmit se tudnak az ünnepi sírról”.⁶⁸

A cikk radikalizmusa a Filó–Ballagi vitához hasonló megdöbbenést keltett, de már nem hatott az újdonság erejével. Az ortodoxia továbbra is arra kényszerült, hogy a gyengülőben lévő pesti liberálisokkal szemben védje az álláspontját. Az új ortodoxia teológusai közül Balogh Ferenc tiltakozott elsőként a *Debreceni Protestáns Lap* hasábjain. Véleményének hangot is adott *Elsődleges nyilatkozat a „húsvéti igazság” tárgyában* címmel, ahol dogmatörténeti példákat sorol fel a Krisztus feltámadását támadó nézetekből. Cikkében Balogh ragaszkodik Krisztus feltámadásának tényéhez: „a hit látja a történeti Krisztusban, az emberben az istenit, a süblim elemet, míg a kritikusok homályos szemüvege nem fedezi fel”.⁶⁹ Ezt követően ellentámadásba lendül:

⁶⁴ Simén Domokos: *i. m.* 102.

⁶⁵ Zsigmond Sándor: Gondolat-töredékek és néhány vonás a magyarországi modern teológiai irányról. II. In: *MPEIFő* 6. 3 (1875. márczius), 117–142.

⁶⁶ P. Nagy Gusztáv: A húsvéti igazság. I. In: *Sárospataki Lapok* 1. 16. (1882), I. 265–269 (265), II. 289–294 (289), III. 305–310 (305).

⁶⁷ Uo. 267.

⁶⁸ Uo. 267 skk.

⁶⁹ Ötvös László: *Balogh Ferenc életműve (1836–1913)*. Karcagi Nyomda, Debrecen 1997, 175.

„Ki kell mondanom, hogy én a fent idézett cikksorozatban hirdetett húsvéti igazságot a keresztyén vallás alapigazsága elferdítésének, megerőtlenítésének és merő emberi okoskodásnak tartom.”⁷⁰

Balogh Ferenchez csatlakozik Menyhárt János is, aki jól ismeri a liberálisok érvrendszerében felvonuló két markáns tételt, mely szerint a szinoptikus evangéliumok történetileg azért nem hitelesek, mert szájhagyomány alapján írták le azokat, János evangéliumát pedig nem maga az apostol írta, hanem a 2. század közepe táján készült, amikor már a páli krisztológia vált elfogadottá. Véleménye szerint „mindenik nézetet lehet védelmezni, de teljes bizonyosságra egyiket se lehet emelni”.⁷¹ Érvelésében először is kétféleképpen védelmezi a szájhagyomány megbízhatóságát. Egyrészt a Tit 1,9 bibliai helyét idézi: „olyan legyen az előljáró, aki ragaszkodik a tudományhoz, amely az apostoli tanítás szerint biztos, hogy képes legyen mind az egészséges tudományban való serkentésre, mind az ellenmondók megczáfolására”. Tudatában van a történetkritika által felvetett szerzőségi probléma kérdésének, de itt is az ortodoxia védelmére kel.⁷² Másrészt sajátosan éppen egy apostoli atya, Papias mondatát elevenítette fel, aki oly nagyra becsülte a szájhagyományt, amely magával a Szentírással versenyezett! Ebből következett számára, hogy az egyházi hagyományozás ilyen horderejű dolgot, mármint a feltámadást, amelyre az egyház épül, csak akkor hirdethetett, ha Krisztus feltámadását a történelemben megtörténtnek tartja. További érve, hogy ha az apostolok nem hittek volna a feltámadásban, akkor „ámítottak” volna, vagy felvethetnénk azt is, hogy akkor miért kockáztatták olyan sokan az életüket, ha nem hittek benne.

Nem fogadja el azt a liberális tézist sem, hogy Pál feltámadáshite különbözött a tizenkét apostol hitétől. Menyhárt hitet tesz amellett is, hogy a Jn 1,14-ben az apostol nem az általános keresztyéni öntudatot akarja kifejezni, hanem valóban saját nevében beszél.⁷³ Heinrich Holtzman⁷⁴ után bemutatja

⁷⁰ Balogh Ferenc: Elsődleges nyilatkozat a „húsvéti igazság” tárgyában. In: *Debreceni Protestáns Lap* 2. 14. (1882), 137–138.

⁷¹ Menyhárt János: Miképp lehet arról, hogy Krisztus a halálból valósággal feltámadott, az Újszövetség afelőli bizonyágtételeiből meggyőződnünk? I. In: *Debreceni Protestáns Lap* 2. 20. (1882. július 18.), 190–191 (191).

⁷² Arról igaz nem ír, hogy akikre itt gondol, azok történeti vagy hitbeli mozzanat alapján fogadják el ezt a helyet bizonyítottnak.

⁷³ Menyhárt János: *i. m.* II. In: *Debreceni Protestáns Lap* 2. 21. (1882. július 25.), 193–194 (194).

⁷⁴ Heinrich Julius Holtzmann (1832–1910), német protestáns teológus. Tanulmányait Berlinben végezte, és 1874-ben Strassburgban nyert professzori állást. Mérsékelt liberális teológusként tartják számon. Több jelentős könyvet írt, mint például *Commentary on the Synoptics* (1889; 3rd ed. 1901); a jánosi könyvekről: *Johannine books* (1890; 2nd ed. 1893); az Apostolok Cselekedeteiről: *Act of Apostles* (1901). Korai munkájában, *Die synoptischen Evangelien, ihr Ursprung und geschichtlicher Charakter* (*The Synoptic Gospels: Their Origin and Historical Character*; Leipzig 1863) felállította azt a széles körben elfogadott tézist, hogy Márk az eredeti forrás, ebből, valamint a Máté által összegyűjtött, Papiasnak tulajdonított „Logión küriakón exegézisz” (Az Úr mon-

azt, hogyan lehet megcáfolni a János-ellenes „ítészek” véleményét, de nem ezektől a cáfolatoktól teszi történetileg elfogadottá Jézus feltámadását, sőt nem is az „újszövetségi előadásoktól”.⁷⁵ A választ Pál apostol levelei adják meg. Állítja, hogy mindenki elfogadja a korinthusiakhoz, rómabeliekhez, a galatákhöz írott levelek páli szerzőségét.⁷⁶ Az sem kétséges, hogy az 1Kor 15,5-ben leírt krisztusi megjelenés nem volt a képzet szüleménye.

„Mert 1-ször már azokban nem voltak meg az állítólagos képzelet szülte illusiora előkészítő feltételek. – 2-szor az apostol világosan úgy tűnteti fel a dolgot, hogy a feltámadott Krisztus egyfelől a tizenkét apostolnak, másfelől az ötszáznál több egyénnek úgy jelent meg, hogy őt egyfelől a tizenkettőnek mindenike, másfelől az ötszáznál több egyénnek mindenike, ugyanazon percben láthatták.”⁷⁷

Azt pedig kizártnak tartja, hogy a képzelőerő velük ugyanakkor ugyanazon játékot űzte volna. Pál éppen azért írt a korinthusiaknak, mert voltak, akik nem hitték Krisztus testi feltámadását. Menyhárt elfogadja, hogy a Zsolt 16,10 Jézusra vonatkozik, valamint hogy a Zsid 13,20 is Krisztus feltámadásáról beszél, amit már akkor vallottak a tanítványok, amikor még Pál nem volt keresztyén. A levél a jeruzsálemi templom pusztulása előtt íratott, még az általa írt Galata-levél előtt. Ebből kifolyólag Pál amikor a Gal 1,18–19 tanúsága szerint felment Jeruzsálembe, már egy létező feltámadáshitet talált Palesztinában.⁷⁸ Menyhárt részletes exegézisei után arra a meggyőződésre jut, hogy a három evangélium, a tizenkét apostol és Pál bizonyágtétele megegyezik.⁷⁹ Nem fogadja el azt a liberális történetkritikai érvelést, hogy a Galatalevél szerint ellentét van Pál és a többi apostol között a feltámadást illetően. A levél témája valós kérdésekkel foglalkozik: apostol-e Pál és miképp lehetünk Isten előtt igazakká. A többi csak belemagyarázás, ahogy ezt részletes exegézissel bizonyítottnak is tartja.⁸⁰ A hat tanulmányon keresztül tartó cikksorozata a következő megállapítással zárul:

„Az Újszövetség értelmezésének teljes biztosságú eredményeül mutathatam fel azt, hogy Pál apostol evangéliuma nem ellenkezett a többi apostoléval, következtetésképpen ezek is éppen úgy hitték és vallották

---

dásainak magyarázata) című munkából jött létre Máté evangéliuma, Lukács evangéliuma pedig Márk és Máté munkáiból táplálkozott. Ez Christian Weisse elméletének egy módosított változatát jelentette.

⁷⁵ Menyhárt János: *i. m.* II. 193–194 (194).

⁷⁶ Menyhárt János: *i. m.* III. In: *Debreceni Protestáns Lap* 2. 22. (1882. augusztus 5.), 201–202 (201).

⁷⁷ Uo. 201.

⁷⁸ Uo. 202.

⁷⁹ Menyhárt János: *i. m.* IV. In: *Debreceni Protestáns Lap* 2. 23. (1882. augusztus 12.), 211–212 (212).

⁸⁰ Menyhárt János: *i. m.* V. In: *Debreceni Protestáns Lap* 2. 24. (1882. augusztus 25.), 224–227 (224).

azt, hogy Krisztus feltámadt a halálból amint hitte, vallotta és hirdette Pál apostol.”⁸¹

A pápai dogmatikus Kiss János mellett érvel, hogy Péter hitt az ószövetségi jövendölésekben (Zsolt 16,10 és 110,1) és tapasztalatilag győződött meg arról, amit püünkösdi beszédében hirdetett. Elveti Nagy Gusztáv azon állítását, hogy „Péter apostolt Jézus szellemi nagysága kényszerítette hinni Jézus feltámadását”. Kiss kimutatja, hogy amit a pataki teológus hirdet, tudniillik „Jézus egy szellemi óriás volt” és feltámadása „egy szép hitrege, s synoptikus evangyéliomok csak a későbbi nemzedék alatt lassanként, de folytonosan alakultak ki és a IV. evangyéliom a 2. században íratott”, szöges ellentétben állnak az egyház hitével.⁸²

Az ortodoxia számára Krisztus feltámadása történeti tény. Tatay Sándor Ballagi húsvéti cikkben megfogalmazott állításait, hogy „az Úr szellemi egyénisége támadott fel” vagy „elvei keltek ki diadallal a halál porából”, elfogadhatatlannak tartja.⁸³ Mint írja, ezek „bibliaellenesek”. A magát evangéliumának nevező debreceni irányzat a testi feltámadás évszázados keresztyén hite mellett állt ki. A Biblia hiteles „történelmi forrás” és a benne leírt történetek megfelelnek a valóságnak. A liberális teológiától eltérő valóságfogalom igaznak fogadta el a Szentírás lapjain található húsvéti bizonyágtételeket. Két igazoló bibliai helyet is hozott fel a szerző Jézus testi feltámadása mellett. Egyrészt az emmausi tanítványok történetéből idézi Jézus: „a léleknek nincs húsa és csontja, amint látjátok nekem van”, másrészt csak a testtel rendelkező ember volt képes velük együtt vacsorázni (Lk 24,41–43).⁸⁴ Tatay konklúzióként e szavakkal zárja gondolatmenetét:

„Elállt a lélegzetem, és borzongnak a hajszálaim, mert azt nem vagyok képes felfogni véges elmémvel, hogy egy darab szellemileg sült halat, és szellemi lépes mézet, miképp ehetett volna meg szellemileg a Krisztus szelleme a tanítványai előtt.”⁸⁵

Elutasítja a Schenkel alapján kimondott liberális érvelést, miszerint a valóságban nem minden úgy történt, ahogy a Bibliában elő van adva. Sőt továbbmegy, és a Szentírásra hivatkozva a következőt mondja: „Ha Krisztus fel nem támadt a halálból, hiábavaló a mi prédikálásunk és hiába való a ti hitetek is.”⁸⁶ Aki a testi feltámadást tagadja, az alapvetően a keresztyénségtől azt az essen-

⁸¹ Menyhárt János: *i. m.* VI. In: *Debreceni Protestáns Lap* 2. 25. (1882. szeptember 5.), 236–237 (237).

⁸² Kiss János: Észrevételek P. Nagy Gusztáv úrnak „A húsvéti igazság” című cikkére. III. In: *Debreceni Protestáns Lap* 2. 26. (1882. szeptember 15.), 244–246 (245).

⁸³ Pereszlényi János: *i. m.* 384–388.

⁸⁴ Uo. 197.

⁸⁵ Uo. 384–388. Vö. Tatay Sándor: Egy húsvéti cikkre. In: *EPL* 1. 22. (1875. május 28.), 196–197 (197).

⁸⁶ Uo. 197.

ciát veszi el, *amitől* az keresztyén. A bűn hatalmát megtörő golgotai váltság-tétel befejező, reményt adó üzenetét kicsinyíti.

Balogh, Menyhárt, Kiss és Tatay után Heiszler József is keményen válaszol a szabadelvűek tévtanítására. A feltámadásról szóló hittétel a „keresztyénség és az emberiség életkérdése”, mert ha „Krisztus nem támadott fel, hiábavaló a ti hitetek és még bűneitekben vagytok”.⁸⁷ Krisztus feltámadásának tagadása azt jelenti, hogy a liberális teológia egy halandó emberben hisz, ki „magát nem tarthatta meg, a bűn átkát nem törhette meg”. Ebből következik, hogy az ember magának végzi el a saját megigazítását. Meg is vádolja őket, nem is alaptalanul, pelagianizmussal. A dogmatikus Tóth Sámuel meg is ismétli, hogy miért tartják az ortodoxoknak csúfolt keresztyének kardinális hittanításnak Jézus feltámadását: a feltámadás olyan alapkö, amely nélkül az épület falai könnyen romba dőlnek.⁸⁸

„Találónak és reám nézve megnyugtatónak ismerem el Schweizer Sándor kedves emlékezetű volt zürichi volt tanáromnak ama nyilatkozatát, 'Selig sich die nicht sehen, doch glauben. Dieses genügt der Glaubenslehre vollkommen, mag die exegese viele Fragen lösen oder nichts lösen.'”⁸⁹

Ő nem teológiai érvekkel, hanem a hozzá beérkezett levelek citálásával válaszolt Nagy Gusztáv állításaira. Aki olyan exegetikát művel, mint Nagy Gusztáv, az „megszűnt protestánsnak és keresztyénnek lenni”. Egy másik levél írója pedig arról beszélt, hogy a népnek milyen óriási vigaszt ad Krisztus feltámadásának ígérete, különösképpen igaz ez a temetésekkel elmondott prédikációs igehirdetések után megtapasztaltakra. A főjegyző és dogmatikus Tóth szerint az olyan teológia, amely ugyan a legnagyobb tudományos apparátussal felfegyverkezve rombol, és maga után csak kételkedést, bizonytalanságot és zűrzavart hagy, „bármily csillogó és megkapó legyen is az: teológiának nem mondható”.⁹⁰

A debreceniek és az őket támogató mérsékelt ortodoxiát képviselő teológiai tanárok és lelkészek álláspontja ragaszkodott Krisztus testi feltámadásához, amelyet a keresztyén hit alapkövének tartottak. Joggal tették ezt, hiszen az egyházi hitvallás egyik sarkalatos alapkövéről volt szó. Nem egy Mária dogmáról, még csak nem is a predestináció pontos értelmezéséről, hanem az embereknek hitet adó élő reménységről. Ballagi és társai valóban jó szándékkal álltak neki a reformoknak, azonban a hitbeli nézeteik igen távol vetették őket az egyház hitétől. Ezért is inkább a hitvallási alapon álló evangéliumi

⁸⁷ Heiszler József: *i. m.* 241–243 (243).

⁸⁸ Tóth Sámuel: Húsvéti igazság kérdéséhez. In: *Debreceni Protestáns Lap* 2. 16. (1882. június 5.), 153–154 (153).

⁸⁹ Uo. 154. Az eredeti szövegben németül áll az idézet: „Boldogok, akik nem látnak és mégis hisznek. Ez teljesen megfelel a hitből fakadó tanításnak, így van ez akkor is, ha ez az exegézis akár sok, akár semmilyen kérdést sem old meg.” (A szerző fordítása.)

⁹⁰ Uo. 153–154.

belmissziónak, az ahhoz számos szállal kapcsolódó református ortodoxiának sikerült megújítani az egyházat a 19 század végétől kezdődően.

Valójában az idő mutatta meg, hogy a politikai és társadalmi liberalizmus egyházi talajra való átültetése minden jó szándék mellett nem érte el a célját. Márkus szerint liberálisok a korszellemmel való kiegyezés miatt nem voltak képesek elérni szélesebb néptömegeket.⁹¹ A liberális teológia emiatt sem tudott hatni az egyszerű református földműves rétegekre, amelyek az egyháztagság zömét adták. Bucsay szerint

„[...] az Ige és a műveltség viszonyának megítélésében rejlett Kovács [Albert] legnagyobb tévedése. Ezt azonban maga az egyháztörténelem csak két nemzedékkel később cáfolta meg”.⁹²

Találó Bucsay megállapítása, hiszen a két világháború közötti időszakra érik be a pesti belmissziói teológia, valamint a debreceni új ortodoxia második generációja által az 1880-as években elindított evangéliumi megújulás. Mindezeket figyelembe véve elmondható, hogy a debreceni ortodoxia olyan módon tudta képviselni a hitvédelmet és az egyháziasságot, hogy az a magyar református egyház megújulására egyedülálló módon hatott.

---

⁹¹ Márkus Jenő: *i. m.* 137, 143–144.

⁹² Bucsay Mihály: *A protestáns egyelet kora*, 52.